

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ

Політична думка в Україні у XIX – початку XX ст. формувалася в умовах, коли на зміну традиційному сільськогосподарському укладові життя приходило індустріальне суспільство, коли відбувалися процеси національно-культурного і політичного відродження України. Якщо попередня політична думка в Україні розвивалася в руслі релігійних, династичних, просвітницьких традицій, то в XIX – початку XX ст. вона набула рис, властивих європейським ідеологічним напрямам і течіям. При цьому слід наголосити на багатоманітність і політичну насиченість різноманітних напрямків, їх інтересів і потреб, політичних устремлень. Розвиток політичних ідей, ідей соціального та національного визволення був породжений колоніальними режимами: Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входила Україна. І.Лисяк-Рудницький, спираючись на ідеологічні цінності, виділяє у тогочасній політичній думці такі напрями: демократично-народницький, націоналістичний, консервативний, соціалістичний, ліберальний.

Лібералізм в Україні мав свою специфіку і відрізнявся від класичного європейського лібералізму. Крім власне ліберальних, він містив соціалістичні (переважно прудонівського типу) та демократично-народницькі ідеї. Представники українського лібералізму обстоювали пріоритетність політичних і громадських прав особи перед державою і нацією, конституціоналізм і правову державу, приватну власність на засоби виробництва як основу господарювання, державну автономію України у складі Російської Федерації, самоврядування як основу державного устрою, загальнолюдські цінності на національному ґрунті.

До числа засновників ліберально-демократичної думки в Україні належить Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) – людина різнобічних спрямувань (історик, публіцист, етнограф, фольклорист, літературознавець), широкого діапазону. На жаль, його твори в основному поширювались за кордоном і творчість оцінюється не адекватно. То його відносять до лібералів, до великих революціонерів, то до націоналістів із міщанським ухилом.

М.Драгоманов піддав критиці методологічні принципи народницької школи, що ґрунтувалася на ідеї народництва та інтересу “трудового народу”, і розвинув учення про суспільство та державу в руслі позитивізму. Оцінюючи історичні події в Україні з точки зору еволюційного розуміння прогресу, він на противагу вченим-народникам визнавав справедливими лише ті народні рухи, які сприяли духовному, економічному та політичному розвитку краю.

Михайло Петрович розробляє питання походження держави і права, наголошує на суті держави і права у зв'язку з різними формами організації суспільства. Основне завдання держави – служіння народу. Він – автор

“Вольного Союзу – Вільної Спілки” – одного з перших конституційних проєктів, в якому наголошував, що особливість конституціоналізму полягає у свободі особи. Свободу особи кваліфікував як необхідну умову життя суспільства, як невід'ємну частину поваги гідності людини, можливих лише у конституційно-правових державах. Ввібравши демократичні ідеї із того суспільного середовища, у якому виріс і виховувався (молодість його співпала з епохою буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст.), М.Драгоманов перетворив їх у струнку систему ідей, у якій гармонічно взаємодіють людина і суспільство, люди і сукупність осіб (народ, нація), загальним мотивом поведінки яких є ідеали свободи і самостійності, право самих визначати свої інтереси і засоби їх реалізації, відповідати за свою долю, добробут і соціальне положення. Індивід для нього – не тільки елемент, ланка у соціальній організації, не тільки учасник колективної, організованої і інституалізованої дії. Індивід – мета і засіб досягнення щастя, центр демократизації суспільного життя, інструмент достояння авторитаризму, бюрократизму, монополізму політичної системи.

Політичну свободу для Росії він розглядає як демократизовані конституційні заклади західного взірця, як соціально забезпечені, а не тільки формально проголошені права людини, а конституційну державу ототожнював із народно-правовою державою: участь суспільства у виданні законів, контроль над їх виконанням, особиста і громадянська свободи, судовий захист прав громадянина.

Слід підкреслити, що теорію розподілу влади М.Драгоманов розумів не буквально, не як розосередження влади. Для нього джерелом і носієм влади є народ: по суті влада єдина, а є лише розподіл праці і функцій між органами влади, при цьому вимагав створення ефективної системи стримувань і противаг між ними.

М.Драгоманов послідовно стверджував принцип демократизму не тільки розподілом гілок влади і парламентаризмом, скільки народним суверенітетом, первинністю влади народу перед політичною владою, державою; акцентував увагу на правах людини, системі виборності (загальне виборче право, право виборців давати накази депутатам, гласне ведення всіх державних справ), місцевому самоуправлінні.

Центральна влада, за М.Драгомановим, має зосереджуватися у Земському соборі як найвищому державному органі, що функціонує на засадах американського бікамералізму. Центральна влада лише орган координації дій між гілками влади.

Відзначаючи, що в основі демократії лежить воля більшості, М.Драгоманов указував на необхідність врахування думки меншості. Народними обранцями в центрі і на місцях, із його точки зору, повинні бути не тільки жителі всіх місцевостей, але і по можливості всіх родів занять, при чому не тільки більшості, але і меншості.

Підкреслюючи важливість політичних завдань, М.Драгоманов ніколи не заперечував значимість економічних проблем, оскільки відносив право на власну працю до основних елементів свободи. Політична свобода була

для М. Драгоманова лише умовою для забезпечення життя і розвитку населення завдяки ряду заходів соціально-економічного і культурного характерів. У проєкті програми “Вольний Союз – Вільна Спілка” він вказував на такі першочергові заходи у сфері покращення життя і розвитку життєвого рівня народу: полегшення тягаря військових повинностей до тих пір, поки загальне міжнародне положення не створить умови для заміни постійної армії “тимчасово зібраними народними ополченцями”, зведення всіх податків у прямі прибуткові податки, які збільшуються відповідно величині прибутку платника; безкоштовне початкове навчання дітей, обладнання притулків для дітей-сиріт, калік і пристарілих, а також “пенсійних кас”; обмеження тривалості робочого дня для дітей і жінок із заборонаю “фабричної праці” для дітей до 14 років; посередницькі суди між господарями і робітниками із обраних представників від обох сторін; влаштування для робітників “здорового житла” і здешевлення їх найму; створення кожному можливостей у користуванні або володінні землею чи лісом шляхом викупу їх з державного майна через кредити лісів, вод, залізниці; підтримка і розвиток артільного і товариського землеволодіння та орендування і т.п. із застосуванням “по можливості” артільного способу добування і обробітку продуктів.

Однак, М. Драгоманов не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Він вважав, що економічна діяльність задовольняє лише одну з потреб людини – “живлення”, тоді як існують інші, не менш важливі, потреби – розмноження, пізнання, розваги. Люди прагнуть до спілкування і об’єднання, основними формами яких є громада і товариство.

Поняття “громада” є ключовим у політичних поглядах Михайла Петровича. На його думку, головним критерієм оцінки діяльності держави є служіння суспільному благу. Суть держави полягає не в її формі, а у тих правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кровообігом трьох основних форм держави – аристократія, монархія і демократія. Людство втратило первісно свободу і постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. У зв’язку з цим український вчений пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування.

Громада у Михайла Петровича є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадянами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою громад як більш дрібних суспільних об’єднань. Громади, як вільні і самостійні утворення, будують федерацію знизу догори – аж до всесвітньої федерації як наступниці держави. Федерація втрачатиме державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації. Він далі розвинув концепцію федералізму, яку започаткував М. Костомаров, виступив за самостійні сильні обласні

органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах. Самоврядування мало здійснюватися різними зборами, яким були б підзвітні посадові особи.

Як бачимо, основою федеральної держави М. Драгоманов називає область автономію, місцеву владу, які вирішують усі внутрішні справи в межах своєї території. Водночас ця влада бере участь в утвердженні загальної волі як частини всього союзу, всієї федерації, тобто цією частиною своєї території та волі у спільній справі створює державу. Федеративну республіку, засновану на принципах децентралізму, український вчений називав найдоцільнішою формою організації для держав із великою територією. Звичайно, на жаль, він бачив “сили й ґрунту” для політики державного сепаратизму України, а проблему її політичної самостійності вважав не тільки дуже важкою, якщо не неможливою, а за певних умов і зовсім непотрібною для будь-яких інтересів українського народу. Не зважаючи на велику любов до українського народу, він так і не спромігся виділити українське питання в самостійне і звів справу національного визволення народу до питання про загальну децентралізацію Російської держави.

Принцип федералізму був провідним у його поглядах й на національне питання. Україна має бути федеративним утворенням, яке має складатися з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до складу Росії. Отже, М. Драгоманов відкидає націоналізм і сепаратизм. Національне питання України М. Драгоманов розглядав у контексті забезпечення прав і свобод громадян та пов’язував його успіх з конституційними реформами в Росії. Він наголошував: “Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями і країнами Росії, через федералізм”.

Не заперечуючи певної ролі соціальної революції в історичному розвитку суспільства, М. Драгоманов віддавав перевагу еволюційним методам дій політичних сил, політичних партій і рухів. Надзвичайно актуальним сьогодні є питання його відношення до терористичних методів боротьби. М. Драгоманов критично відносився до тероризму, називав його “російським якобінізмом”. Він доводив, що “чиста справа вимагає чистих засобів”, суспільство справедливості не можна створити шляхом насилля. Виступаючи проти “вбивства, яке буде мати політичний характер”, мислитель рекомендує хоч трохи далекоглядним політичним діячам, а тим більше прихильникам політичної свободи, уникати всього того, що може мати значення піднесення вбивства в систему політичної боротьби, або придати вбивству вид принципово-законної дії.

Розглядаючи проблеми тенденцій соціокультурного розвитку української нації, вчений вважав, що культурні традиції в житті українського народу ніколи не переривались, незважаючи на вчинені погроми. Та культура, що носить назву “Малоросія” є прямою спадкоємицею Київської Русі – колиски руського світу. Історики, філологи, зауважує М. Драгоманов, часто-густо пояснюють рівень культури України тільки культурними запозиченнями, зробленими нею у Візантії та південно-західних слов’ян, латино-польськими впливами. Але

це неісторичний підхід, який не враховує те, що творцем високорозвинутої культури України є характер її народу, чутливість до цивілізації, як також безперервність освіти, взаємин з освіченим світом Південної Русі з давніх часів.

У 70-х роках XIX ст. М. Драгоманов побував на Закарпатті, бачив ту нелегку долю народу і застій у інтелігенції. У “Передньому слові” (до “Громади”, 1878 р.) він з боєм говорить про закарпатців як загірних українців, які “одбилися зовсім од нас, та й у нас так затихла думка про них...”, показує об’єктивні умови і суб’єктивні фактори цього явища. М. Драгоманов багато зробив, щоб пробудити інтерес громадськості України до вивчення історії, культури й побуту краю.

М. Драгоманов був глибоко переконаний, що Закарпаття – слов’янська земля. Він, як ліберал-демократ, вважав, що довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі, призвело до затихання визвольних прагнень. Це, однак, зовсім не означає, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Михайло Драгоманов відносив Духновича, Раковського, Павловича та деяких інших. У 1848 р., коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулися певні зрушення. Революція була потоплена в крові. М. Драгоманов писав, що “...мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусив помиритися з уграми, і пани угорські знову набрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...”.

М. Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з тяжкого становища народу, чітко заявив: “...явно значить, що тут вже крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі собі мусять помогти, вибравши свою землю од чужих людей...”. Він вважав, що закарпатцям необхідно бути “в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т.ін. та з своїми братами – русинами за горами, в Галичині й у нас. Це спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським”. Висновок М. Драгоманова про те, що “нашим людям найліпше стати спільно, щоб дійти до свого, щоб жити по своїй волі на своїй землі”, не втратив актуальності і по сьогодні, особливо в Закарпатті.

Отже, М. П. Драгоманов, у політичних поглядах якого досить чітко відчувається вплив західних мислителів щодо організації суспільно-політичного життя, заклав основи розвитку ліберальних ідей на українському ґрунті та основи нового українського політичного мислення.